

ASKIYA SAN'ATI

Nurmuxammadjonov Axmadjon Maxmudovich

FDU "Vokal va cholg'u ijrochiligi" kafedrasi dotsenti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11197902>

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek askiya san'atining o'tmishda va hozirgi kunda xalqimizning ma'naviy saviyasini oshirishdagi ahamiyati va o'zbek askiya san'atini shakllanish jarayoni ilmiy asoslab berilgan. Maqolada xalq askiyasi xam boshqa san'atlar singari o'ziga xos spetsifik tasviriy vositalar bilan xalqning dunyoqarashi, donishmandligi, orzu umidi, milliy va davriy ruxini aks ettirishi haqida yoritib o'tilgan. Ushbu maqolada Alisher Navoiy davrida askiya qay darajada shakllanganligi, keng tarqalganligi va san'at darajasiga ko'tarilganligi keng yoritilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Askiya san'ati, askiya tarixi, XVI asrning boshlarida yashab ijod etgan yozuvchi Zayniddin Vosifiy, Mir Sarbarahna, Mavlono Burxoni lang, Hasan voiz, Muhammad Badaxshiy, Said G'iyosiddin sharfa, Mavlono Xalil Sahof askiyachilari, qiziqchilik va xofizxonlik

«Askiya» aslida arabcha so'z bo'lib, zakki, zehni o'tkir, hozirjavob, aqlli odam ma'nosida keladi. Zarafshon, Qashqadaryo va Surxon vodiysida suxanpardozlarning tortishuvlarini «askiya» deb ham atashadi. Askiya degani bu teskari gapirib yoki harifining «hujumi»ni hozirjavoblik bilan qaytarib, o'zi «hujum»ga o'tish demakdir. «Askiyami», «askiyami»- ikkala holda ham ikki yoki undan ziyod kishi yoki guruhning xalq yig'inlari (sayil, to'y), mehmonxona va choyxonalarda ma'lum mavzu bo'yicha badiiy so'zda tortishuvi tushuniladi.

Askiya o'zbeklar orasida ko'p asrlardan beri mavjud. Uning dastlabki shakli urug'chilik davrida maydonga kelgan, deb faraz qilish mumkin.

Askiya o'z rivojida shubhasiz bir qancha davrlarni bosib o'tgan. Keyingi tadqiqotlar balki bu masalaga ravshanlik kiritar. Hozircha shuni aniq e'tirof etish mumkinki, Alisher Navoiy davrida askiya shakllangan, keng tarqalgan va san'at darajasiga ko'tarilgan. XVI asrning boshlarida yashab ijod etgan yozuvchi Zayniddin Vosifiy Hirotda askiya keng avj olganligi, Mir Sarbarahna, Mavlono Burxoni lang, Hasan voiz, Muhammad Badaxshiy, Said G'iyosiddin sharfa, Mavlono Xalil Sahof singari o'nlab mohir askiyachilar borligi haqida yozadi. Shular orasida eng iste'dodlisi Mavlono Abdulvose' Munshiydir. XVIII-XIX asrlarda askiya ayniqsa Farg'ona vodiysi va Toshkentda rivojlandi.¹

¹. Farg'ona vodiysi etnografiyasi va etnik tarixining dolzarb muammolari.

Askiyani san'at dedik, u kishilarning bir-biri bilan badiiy so'z to'qishda, so'z o'yinida, adabiy bahsda, aqlar musobaqasida ko'pchilik o'rtasida halol tortishuvdir. Askiyaning asosida harakatchan, sho'x va purma'no dialog bilan xilma-xil mazmunni ifoda etuvchi kulgilar yotadi. Shuningdek, "askiyada shaxslar bilan moddiy olamdagi buyumlarning munosabatlari, o'xshashlari, ravviyalari kutilmagan mahorat bilan bayon qilinadi." Taraflar ba'zan odamlar orasida, ba'zan qarama-qarshi o'tirgan, turgan yoki yurgan holda tez javob berish va javoblarini serma'no, latif, ta'sirli, jozibali taraf javob topishdi sustkashlik qilsa, mavzu, janr doirasidan chiqib ketsa yoki ularning ichki tartibi, mantig'ini buzsa, o'sha taraf yengilgan hisoblanadi. Tomoshabin o'z kulgisi, qiyqirishlari bilan taraflar hamda ularning javoblariga baho berib boradi, ma'nosi ko'p, serqochirim askiyalardan zavqlanadi, sayoz va qo'pollaridan ranjiydi. Askiyaning mazmunli, kulgili chiqishida ishtrokchilarning hayotni bilishi, til, nutq madaniyati, yuz, ko'z, qo'l, tana harakatlaridan ustalik bilan foydalanishi muhim ahamiyatga ega. Mana shunday imkonli, katta davralarda tortisha oladigan kishilar askiyachi (askiyaboz) deb ataladi. Har qanday askiyachi badiiy so'z boyligini puxta egallagan, so'z o'yinlari, qochirimlari, o'xshatish, mubolag'a, masxara kabi vositalarni aktiv ishga soladigan bo'lishi lozim. Hozirjavoblik va mazmundorlik askiyaning asosiy shartlaridandir.

²Askiya – chinakam xalq san'ati. Boshqa biror san'at yo'qki, u xalq ommasi orasida askiyadek ildiz otgan bo'lsin. U necha asrlar davomida o'zbekning dilkash do'sti, xayotiy yo'li bo'lib keldi. Xalq askiyasi xam boshqa san'atlar singari o'ziga xos spetsifik tasviriy vositalar bilan xalqning dunyoqarashi, donishmandligi, orzu umidi, milliy va davriy ruxini aks ettiradi. Xamisha quvnoq, sho'x, tetik va jangovor askiyachilarning mexnatkash xal ommasiga ta'siri katta bo'lgan. Ular o'zlarining optimistik chiqishlari bilan mexnatkashlarning ruxini ko'tarib, ularga ilxom baxsh etganlar, xayotni, moddiy olamni sevishni o'rgatganlar, badiiy so'z va kulgiga xavas xamda mexr uyg'otganlar.

Boshqa xalq san'atlarida bo'lganidek, askiyada xam xavaskorlar va professionallar bor. Xavaskorlar bir-birlari bilan yo'lda, cho'lda, choyxonada, ulfatda, to'yxonada tortishib ketaveradilar, ularning tortishuvlarida odatda ma'lum mavzu bo'lmaydi – askiyaning barcha turlarini aralashtirib aytaveradilar. Biroq shu narsani aytib o'tish zarurki, xavaskor askiyabozlar xam xozirjavob, obektga qaratilgan ayrim so'zlarni chertib gapirishga, askiyaviy kulguga usta bo'ladilar. Askiyachi degan nomga ega bo'lguncha ular xam ancha mashq va tajriba yo'llarini bosib o'tadilar.

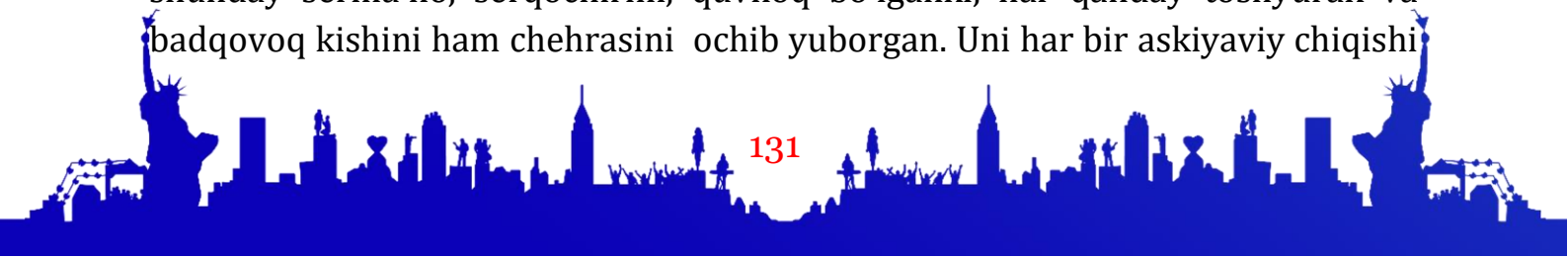

O'zbekistonda juda ko'p professional askibozlar o'tganini va ayrimlari o'z san'ati bilan xozir xam xalqni mamnun qilayotganligini xamma biladi. Marg'ilonlik Jalil buqoq, Sulaymon qori, Mamajon qovoq, Mulla Muxammad buvi, qo'qonlik Mirzaraxim Quloq, Niyozboqi sichqon, Zoxid burun, Matxoliq askiya, Dexqrn yuzboshi, toshkentlik Abdulla fonus. Sayidaxmad askiya, Ismat askiya singarilar professional askiyabozlar jumlasidandir. Ularning an'analarini qo'qonlik askiyachilardan Erka Karimov bilan Mamayunus Tillaboev, marg'ilonlik Yusufjon qiziq Shakarjonov bilan Mulla Mamatbuvi Vaxobov davom ettirdi. Shuningdek askiyani rivojlantirishda Tursunbuva Aminov ("ijroqumbuva"), aka Buxor Zokirov, Jo'raxon Sultonov, Ma'murjon Uzoqov, Shoqosim Shojalilovlarning xizmati katta bo'ldi. Ammo yuksak maxorati, madaniyati va xalq orasida topgan beqiyos shuxrati bilan boshqalardan keskin ajralib turuvchi Erka qori bilan Mamayunus askiyani aloxida tilga olib o'tgumiz bor.

Erka qori Karimov Farg'ona oblostining Tumor qishlog'ida (hozirgi frunze rayon teretoriyasi)da kambag'al dexqon oilasida tug'ilgan. Bir yarim yasharligida bechora Erka chechak kasaliga yo'liqadi. Kambag'al ota -ona - Karim aka bilan mushtupar Shodmonbibini davolashga chora topolmaydilar, natijada Erka beshikdayoq ko'zidan ajraladi. Ota-ona erkani 10 yoshgacha tarbiya qilib, keyin Qo'qondagi Madrasai Mirning bir xujrasida istiqomat qiluvchi pochchasi Mamat qori Ixtyoriga beradilar. Pochchasi tarbiyasida Erka tez orada "qur'on"ni yod olib qorilik unvoniga ega bo'ladi. Ammo uni din "ilmi"ning bilimdoni, targ'ibotchisi bo'lish qiziqmadi. 15-16 yoshlarida unda muzikagap, xofizlikka, askiyaga, umuman qorilikka tubdan qarama-qarshi bo'lgan "yolg'on dunyo" san'atiga nisbatan ishqibozlik boshlandi.

Erka qori bolaligidan juda sezgir bo'lib o'sdi. Uning sezish, xis etish qobiliyati nixoyat darajada taraqqiy etgan, zehni, xotirasi o'ta kuchli edi. U har qanday ashulaning kuyini ham, so'zini ham bir eshitishdayoq yodlab qolgan. Oradan ko'p vaqt o'tmay baland va shirali ovoz egasi Erka qori xalqqa tanilib qoldi. U 20 yoshlarida "Katta ashula" ning atoqli va mohir ijrochilari davrasidan o'rin oldi. San'atchilar davrasiga tashlagan birinchi qadamdayoq u askiyada ham jiddiy muvaffaqiyatlarga erishdi. Ashulalari bilan mehnatkash xalqni og'ir turmushi, lirik tuyg'ulari, orzu istaklarini bayon etsa, askiyalari ila shu elni ruxiy birdamligi, quvnoqligi va sho'xligini, doimiy optimistik kayfiyatini ifoda qildi. U askiyani oddiy kishilarga tushunarli shaklda olib borishga intildi. Uni askiyasi shunday serma'no, serqochirim, quvnoq bo'lganki, har qanday toshyurak va badqovoq kishini ham chehrasini ochib yuborgan. Uni har bir askiyaviy chiqishi

og'izdan-og'izga, qishloqdan-qishloqqa o'tib, tez fursatda xalqqa yoyilib ketar ekan.

Uni bilgan keksalarni e'tirof etishicha, Erka qori Karimov sira yengilmagan askiyachidir. Uni o'tkirligini quyidagi fakt yaqqol tasdiqlaydi. U 1939 yilda Qo'qon shahrini Muqimiy nomidagi madaniyat va istirohat bog'ida Qizil choyhonada Mamayunus aka Tillaboev bilan "avtomobil" mavzuida chandishib qoladi. Bu tortishuvda, bunday qaraganda g'alaba qilish uchun barcha imkoniyat avtomobilni ko'zi bilan ko'rgan, uni qismlarini uncha muncha biluvchi Mamayunus tomonida bo'lgan. Biroq natija boshqacha bo'lib chiqadi. Erka avtomobilni hyech qachon ko'rmagan bo'lsa ham, odamlardan eshitganlaridan xosil qilgan tasavvuri asosida, tilini o'tkirligi va aql -idrokinini kuchliligi bilan bu tortishuvda xarifi Mamayunus akani mot qilgan.

Mamayunus Tillaboev Erka qorini askiyadagi asosiy qurdoshi xisoblangan. Ular 1900 yil boshlarida sayilgohlarni birida bir-birlari bilan tanishib, umrlarini so'ngigacha ajralmas do'st va ijodiy hamkor bo'lib qolganlar.

Professional askiyavozlar to'g'risida gap ketganda shu narsani alohida qayd qilib o'tish kerakki, ularni ko'pchiligi ayni vaqtda qiziqchi, mashshoq yoki xofiz ham bo'lgan. Nomi butun respublikaga tanilgan qiziqlar- Yusufjon Shakarjonov, Orifjon Toshmatov, Po'latjon Normatov, Aka Buxor Zokirov, Oxunjon Xuzurjonov; xofizlar- Mulla To'ychi Toshmuxammedov, Domla Xalim Ivodov, Jo'raxon Sultonov kabilar shular jumlasidandir. Bular askiyani qiziqchilik va xofizxonlik bilan bog'lab olib borganlar. To'y, gashtak, ziyofat yoki sayil tantanasi askiya bilan boshlanib, davrani doimo qiziq xolda saqlash maqsadida qiziqchilik, ashula va raqs nomerlari orasida ham askiyadan foydalanishga xarakat qilingan.

³Askiyani xillari ko'p. Shundan payrov askiyani eng murakkab shakli xisoblanadi va u, asosan, moxir askiyachilar orasida xukmron. Payrov askiyada askiyachilar tanlangan ma'lum bir temadan chetga chiqmay, bir-birlari bilan tortishadilar. Agar askiyachi mavzudan chiqib, "o'tlab" ketib qolsa yoki xarifini xujumiga o'sha zaxotiyov javob bera olmasa, yengilgan bo'ladi. Payrovda olingan mavzu to'la to'kis yechilishi, javoblar biri ikkinchisini to'ldirib, rivojlantrib borishi, mazmunli, nafis va pishshiq bo'lishi lozim. Askiyachilar jamiyat xayotini besh panjaday bilishdan tashqari, bir-birlarini fe'l atvori, turmushlaridagi nuqson va noo'xshovliklaridan ham yaxshi xabardor bo'lishgan. Ular, masalan, "xandalak" payroviga tushib ketishsa, bir-birlarini xandalak urug'ini yerga

³ Jabborov I. O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati. -T.: O'qituvchi, 2003.

eqilishidan tortib, uni so'yib yeyishgacha xolatlarga taqqoslab, o'xshatib, o'sha o'zlariga ma'lum bo'lgan ijtimoiy va shaxsiy kamchiliklar ustidan kuladilar.

Askiyani qofiya deb ataluvchi turi ham bor. U sheriyatdagi qofiyadan farq qiladi. Aytishuv qofiyasi sheriy misralar, oq she'r, oxirgi so'zlari qofiyadosh mazmundor gaplar vositasi bilan askiya qilish demakdir. Qofiyabozlik askiyachi oldiga katta talablar qo'yadi. Qofiyaboz xarifining har xamlasiga darxol qofiyali shaklda munosib javob bera olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Bu esa donolik va xozirjavoblikdan tashqari qofiya talabalarini yaxshi bilishni, tez, mazmunli qofiyali misralar, gaplar to'qishda pishigan, usta bo'lishni taqazo qiladi. Askiyaviy chiqishlar tinglovchilarni, birinchidan, mazmuni bilan, ikkinchidan, o'tkir va o'ynoqi qofiyasi bilan jalb etib kelgan.

Samarqand, Buxoro va Surxandaryo viloyatlarida askiyani shirinkorlik degan turi mashhurdir. Xazilkash, chaqchaqchi, bag'ri ochiq, qiziqchi, xar to'g'rida gapirib odamlarni kuldirib yuruvchilar shirinkor deb ataladilar. Shirinkor so'zini o'zi suxbatni shirin qiluvchi ma'nosini beradi. Shirinkor kishilar to'plangan har joyda xazil mutoyiba qilib ketaveradi. Ikki shirinkor duch kelib qolsa, tortishadi. Kishilarni yomon ko'radigan narsalari, tasodiflar va sarguzashtlarni mavzu qilib olish shirinkorlik uchun xarakterlidir. Shuningdek, shirinkorlar askiyachilardek kishilarni boshqa narsalarga o'xshatib ham kuladilar. Shirinkorlikda ko'pincha yumor xukmron bo'ladi.

Askiya mazmunli bo'lib, shakllari ko'payib bormoqda va yosh askiyachilarni butun bir avlodi yechib chiqmoqda. Biroq bu soxada xali qiladigan ishlar ko'p. Ayrim soxta askiyachilar borki (ayniqsa, yoshlar orasida), ular askiyani mantiqsiz gaplar tizmasi va zo'raki kulgidan iborat deb o'ylaydilar, shekilli, bo'lar-bo'lmasga bir-birlariga pala partish gap aytib, shaqirlab kulaveradilar. Tomdan tarasha tushganday otilgan bu gaplar, kekirdakka zo'r bergan bu kulgilar na "askiyachilar" ni o'zlariga, na tomoshabinlarga estetik zavq beradi, aksincha, ular kishini ko'nglini ranjitadi, aqlini xira qiladi, xolos. Eski vaqtlarda axloqiy betayin ishlarni didiga moslashib ish tutgan askiyachilarni tortishuvlardagi ma'naviy suyuqliklar bizni davrimizda uchramasligi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Sulaymonov M. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Namangan, 2008.
2. Ashirov A. Atadjanov Sh. Etnologiya. - T. 2007.
3. Jabborov I. O'zbeklar: turmush tarzi va madaniyati. -T.: O'qituvchi, 2003.
4. Farg'ona vodiysi etnografiyasi va etnik tarixining dolzarb muammolari.
5. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Namangan, 2003.
6. Imomov K. Mirzayev T. Sarimsoqov B. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. - T.: «O'qituvchi», 1990

7. Karimov I. A. Inson manfaati, huquq va erkinliklarini ta'minlash, hayotimizning yanada erkin va obod bo'lishiga erishish – bizning bosh maqsadimizdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 20 yilligiga bag'ishlangan 2012-yil 7-dekabrdagi tantanali marosimdagi ma'ruzasi.
8. Karimov I. A. Bosh maqsadimiz – keng ko'lamli islohotlar va modernizatsiya yo'lini qat'iyat bilan davom ettirish. 2012 yil yakunlari bo'yicha Vazirlar Mahkamasida so'zlagan ma'ruzasi. 2013 yil 19-yanvar.
9. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: O'zbekiston, 1998. – 31b.

